

## 32.

Լ.Ղ.Հ. եւ ազատագրուած տարածքներում  
վերաբնակեցման գործընթացների մասին\*

Ա. ԴԱԲԱՂԵԱՆ

Մ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

Արցախեան շարժումը հայոց նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն էջերից է: Սկիզբ առնելով որպէս Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան շահերի պաշտպանութեանն ուղղուած շարժում Խ.Ս.Հ.Մ. տարածքում, վերջինս հետագայում ունեցաւ որակապէս տարբեր ենթափուլեր. հանրահաւաքներ ու ցոյցեր, ռազմական գործողութիւններ ու բացայայտ պատերազմ եւ դէ-ֆակտո՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնիշխան հանրապետութեան ձեւաւորում: Նշուած իրադարձութիւնները կարեւոր են ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլեւ հասարակական-գիտական-մշակութաբանական տեսանկիւնից: Ազգազրագէտների համար ուշագրաւ են յատկապէս այն աշխատակարգերն ու սկզբունքները, որոնք կիրառուած է արտակարգ իրավիճակում յայտնուած հասարակութիւնը՝ սեփական ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման, հասարակական, համայնքային յարաբերութիւնների բնականոն կենսագործունէութեան ապահովման նպատակով:

Կարեւոր է նաեւ այն, թէ ինչպէ՞ս է հասարակութիւնը կազմակերպուած ու ինքնակազմակերպուած պատերազմին յաջորդող ժամանակում, ինչպէ՞ս է պատերազմի դաշտում ձեռք բերուած յաջողութիւնները կիրառուած որակապէս նոր իրավիճակում:

Այս յօդուածում մենք կը դիտարկենք նշուած իրողութիւնների մի մասը միայն, այն է՝ վերաբնակեցման գործընթացների առանձնայատկութիւնները Լ.Ղ.Հ. եւ ազատագրուած տարածքներում:

\* ԴԻՕՇԱԿ, Հոկտեմբեր 2002, թիվ 4:

Արցախեան պատերազմի ընթացքում աստիճանաբար հայկական կողմի վերահսկողութեան տակ անցան հարիւրաւոր բնակավայրեր: Դրանց զգալի մասը հայաբնակ էր կամ խառը բնակչութիւն ունէր 1988 թ. դրութեամբ եւ հակամարտութեան առաջին տարիների ընթացքում Ադրբեջանի վարած բռնազաղթի պետական քաղաքականութեան հետեւանքով ժամանակավորապէս զրկուել էր հայկական բնակչութիւնից: Այդպիսիք էին Մարտակերտի շրջանի հիւսիսային, Բերդաձորի ենթաշրջանի եւ Հադրութի շրջանի «Զորակի» գիւղերը: Բնակավայրերի մէկ այլ ստուար խումբ 1992 թ. դրութեամբ դեռեւս ադրբեջանաբնակ էր, ինչը հետեւանք էր նախորդ հարիւրամեակների ընթացքում Արցախի ժողովրդագրական իրադրութեան աստիճանական փոփոխութեան: Այդ բնակավայրերի որոշ մասը մինչ այժմ բնակեցուած է: Սակայն ողջ Լ.Ղ.Հ.-ում եւ նրան յարակից տարածքներում հարիւրից աւելի գիւղեր եւ մի քանի քաղաքներ այժմ ունեն փոքրաթիւ հայ բնակչութիւն:

Արդէն շուրջ տասը տարուայ պատմութիւն ունեցող այս երեւոյթն արժանի է գիտական լուրջ ուսումնասիրութեան: Սա իսկապէս եզակի պատմական իրադրութիւն է, որում հայկական կողմը հանդէս է գալիս որպէս տարածքներ իւրացնող, այլ ոչ թէ հակառակը: Այս երեւոյթի նկատմամբ գիտական վերաբերմունքը հեռանկարային է մի քանի առումներով, ինչը եւ պատճառ է դարձել հեղինակների կողմից 1995 թուականից իրականացուող «Արցախեան պատերազմի ազգագրական հետազոտութիւն» ծրագրում համապատասխան թեմայի ընդգրկման:\*

Ազգագրական հետազոտութիւնը թոյլ է տալիս ընդգծել երեւոյթի բազմակողմանիութիւնը, չսահմանափակել այն միայն քաղաքական, տնտեսական կամ ժողովրդագրական առումներով: Տարածքի վերաբնակեցումը, գործնական իւրացումը հայերի կողմից ենթադրում է ազգային մշակոյթի համալիր վերակառուցում, որի բովանդակութիւնը մի կողմից կապուած է հակամարտութեան հետ, որի արդիւնքում այդ տարածքը փոխել է իր տիրոջը, միւս կողմից՝ ենթադրում է վերաբնակեցնող ժողովրդի մշակոյթի տեղափոխութիւն եւ վերարտադրութիւն այլ վայրում:

1996, 2000 եւ 2002 թթ. Լ.Ղ.Հ. Մարտունու եւ Հադրութի շրջաններում, Շուշի քաղաքում, ինչպէս նաեւ Քաշաթաղում հեղի-

նակաների գրառած ազգագրական նիւթը թոյլ է տալիս առանձնացնել ազատագրուած բնակավայրերի վերաբնակեցման մի քանի փուլեր ու ենթափուլեր, որոնք ուղղակի կապ ունեն ինչպէս պատերազմական գործողութիւնների, այնպէս էլ Հ.Հ.ում եւ Լ.Ղ.Հ.ում ընթացող ընկերային-տնտեսական գործընթացների հետ:

Վերաբնակեցման գործընթացներն ընդգրկել են քաղաքային ու գիւղական բազմաթիւ բնակավայրեր: Քաղաքներից այսօր Համեատաբար մեծաթիւ բնակչութիւն ունեն Շուշին ու Բերձորը, գիւղերից՝ շուրջ մէկուկէս տասնեակ գիւղեր Մարտունու, Մարտակերտի, Քաշաթաղի ու Քարվաճառի շրջաններում: Ազգագրական տեսանկիւնից ուշագրաւ են յատկապէս Շուշիում առկայ գործընթացները, որոնց արդիւնքում քաղաքն աստիճանաբար վերականգնում է իր երբեմնի Համբան ու Հայեցի նկարագիրը:

Հայերի վերադարձը Շուշի սկսուեց 1992 թ. Մայիսին: Վերաբնակիչների ամրապնդման պայմանները հասկանալու համար հարկ ենք համարում համառօտ ներկայացնել «քաղաքաշինական» եւ «ռազմական» երկու հիմնական գործօններ, որոնք ելակէտային նշանակութիւն ունեն: Դրանցից իւրաքանչիւրը տարբեր եղանակներով կարեւոր ազդեցութիւն գործեց քաղաքում վերաբնակների կենսապահովման համալիրի եւ մշակոյթի վերարտադրութեան վրայ եւ մինչ այժմ էլ ազդեցիկ է: Քաղաքաշինական գործօնը կարեւոր է այնքանով, որ պայմանաւորում է ժամանակակից Շուշիի տարածքի եւ շինութիւնների օգտագործման հնարաւորութիւններն ու սահմանափակումները վերաբնակների կենսապահովման համալիրում: Շուշիի ներկայիս դրութեան, յատկապէս կենսապահովման համալիրի ձեւաւորման ելակէտային վիճակի վրայ իր կնիքն է թողել նաեւ Հայ-ադրբեջանական հակամարտութիւնը, որի հետքերը ցայժմ խիստ զգալի են: «Ռազմական գործօնների» տարրերը դրսեւորուել են հետեւեալ երեք հանգամանքներով. ա) քաղաքի շինութիւնների մեծաքանակ աւերումներ Շուշիի ազատագրմանը նախորդող եւ յաջորդող ռազմական գործողութիւնների ընթացքում, բ) քաղաքի ազատագրումից եւ վերաբնակութեան սկզբից յետոյ քաղաքի ռազմական գրաւման վտանգի առկայութիւնը, գ) ռազմական խոշոր կայազօրի տեւական առկայութիւնը Շուշիում: Նշուած եւ բազմաթիւ այլ հանգամանքներ պայմանաւոր-

րեցին Շուշի քաղաքի վերաբնակեցման գործընթացը:

Մինչև 1992 թ. Օգոստոսը Շուշին վերաբնակեցման երկու ալիք ապրեց, որոնք կարճ ժամանակում «լցրեցին» քաղաքը: Դրանցից առաջինը կազմում էին. ա) նախկին շուշեցիները, որոնք Ստեփանակերտում կամ Արցախի այլ վայրերում անց էին կացրել քաղաքից վտարման տարիները, բ) 1988-1990 թթ. Ադրբեջանից Արցախում, հիմնականում Ստեփանակերտում ապաստանած փախստականների մի մասը, գ) կամաւորական ջոկատներ, հիմնականում Հայաստանից, որոնք Շուշին յարմար էին գտել որպէս հիմնական զօրակայան: Կամաւորականների մեծ մասի համար Շուշին ժամանակաւոր կայանատեղ էր, եւ քաղաքի գրաւումից կարճ ժամանակ անց նրանք տեղափոխուեցին, իսկ մնացածները միաւորուեցին կանոնաւոր զօրամասերի մէջ: Նախկին շուշեցիներից գրեթէ բոլորը մնացին քաղաքում: Աւելին՝ Ստեփանակերտում աւելի երկար մնացած նրանց համաքաղաքացիների վերադարձից յետոյ շուշեցիների թիւը 1993 թ. գրեթէ կրկնապատկուեց: Ադրբեջանից հայ փախստականները նոյնպէս աստիճանաբար աւելացան քաղաքում եւ կազմեցին վերաբնակիչների հիմնական խմբերից մէկը:

Երկրորդ ալիքը կազմեցին 1992 թ. Յունիսին սկսուած ադրբեջանական բանակի յարձակման հետեւանքով տեղահանուած Շահումեանի եւ Մարտակերտի շրջանների գիւղերի բնակիչները: Վերջիների հիմնական մասը տեղաւորուել էր առանց այդ էլ գերբնակեցուած Ստեփանակերտում, իսկ մի քանի հազար մարդ կայանել էր Շուշիում: Տեղահանուածների մեծամասնութիւնը Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներին սպասողական վիճակում էր, քանի որ նրանց ծննդավայրերն այդ ժամանակ գրաւուած էին ադրբեջանցիների կողմից՝ դեռեւս փոփոխական յաջողութեամբ մարտեր էին ընթանում: Նրանց քանակը Արցախի տարածքում, ներառեալ Շուշին, պակասում էր օրէցօր՝ փախստականները շտապում էին փոխադրուել աւելի ապահով վայր, քանի որ ամէն օր վաճառում եւ ծախսում էին իրենց վերջին ունեցուածքը: Նրանց միայն մի փոքր մասը ամրապնդուեց Շուշիում եւ քաղաքի բնակչութեան հիմնական զանգուածներից մէկն էր մինչև 1997-1998 թթ.: Այս երկու ալիքներով Շուշի եկած մարդկանց դժուար է վերաբնակիչ անուանել, թէեւ նրանց հիմքի վրայ սկսեց ձեւաւորուել

քաղաքի բնակչութիւնը:

1992 թ. երկրորդ կիսամեակը ողջ Արցախի, ներառեալ Շուշիի համար ամենաօրհասական ժամանակաշրջանն էր: Այստեղ այլեւս չկար «բնակչութիւն» սովորական իմաստով: Արցախի ամբողջ տարածքը ռազմական ճամբար էր յիշեցնում: Շուշիի համեմատաբար «ապահով» դրութիւնը նոյնպէս տեւեց ընդամէնը երեք ամիս:

1992 թ. Օգոստոսի 10ին ադրբեջանցիները քաղաքին հրթիռային հարուած հասցրեցին «Գրադ» կայանքից, ինչը յաջորդ մէկ ամսուայ ընթացքում կրկնուեց եւս մի քանի անգամ: 1992 թ. Օգոստոսից յետոյ Շուշիում ապրողների իրական քանակութիւնը որոշելու որեւէ փորձ մենք չենք ձեռնարկել<sup>1</sup>: Քաղաքը գրեթէ դատարկ էր թուում: Հոկտեմբերի սկզբին, երբ սկսուեցին դասերը Շուշիում բացուած Խ. Աբովեանի անուան միջնակարգ դպրոցում եւ Ա. Մանուկեանի անվան վարժարանում, երկու դպրոցներում միասին հաւաքուել էին 68 աշակերտ: Նոյնիսկ քաղաքի վարչակազմում, նորաստեղծ դպրոցներում եւ արտադրական փոքր ձեռնարկութիւններում աշխատելու համար բաւարար մարդիկ չկային<sup>2</sup>: Այս տուեալների հիման վրայ կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքում ապրում էր համեմատաբար ամբողջական կազմով ընդամենը մօտ 150 ընտանիք: Միւս բնակողները կամ «տնպահ»<sup>3</sup> էին, կամ ընդգրկուած էին զինուորական կազմաւորումներում եւ կայազօրից դուրս, քաղաքում բնակարան էին զբաղեցնում:<sup>4</sup>

Կարելի է ասել, որ քաղաքի վերաբնակեցման այս առաջին ասիւնները կազմող մարդիկ յայտնուեցին չկանխատեսուած դժուարութիւնների առջեւ: Հիմնական պատճառը պատերազմն էր, որն այդ ամիսներին Արցախի քաղաքացիական բնակչութեանը կենսագործունէութեան նուազագոյն հնարաւորութիւններ էր թողել:

Առաջին վերաբնակիչներ կարելի է անուանել քաղաքը գրաւող զինուորներին, թէեւ դէպի Շուշի նրանց առաջնորդում էր ոչ այնքան բնակչութիւն հաստատելու ցանկութիւնը, որքան այդ պահին աւելի իրատեսական խնդիր՝ հակառակորդի կրակակէտերի գրաւումը<sup>5</sup>: Զինուորներն առաջինն էին, որ սկսեցին Շուշին զբաղեցնել «գրաւոր»: Քաղաքի տների եւ բնակարանների ընտրութեան աւելի մեծ հնարաւորութիւն եւ, ամենակարեւորը՝ բարոյական իրաւունք ունեցող զինուորները դռներին եւ դարպասնե-

ըին, գրագէտ կամ անգրագէտ, մեծ մասամբ՝ ռուսերէն գրութիւն էին թողնում: Յաճախ այդ գրութիւնների հեղինակներն այդպէս էլ չէին վերադառնում: Ահա այդ գրութիւններից մի քանի օրինակ. «տունը զբաղուած է (անուն ազգանուն)», կամ՝ աղաւաղուած ռուսերէնով՝ «Զանիտո» (սրա մասին կատակում էին, թէ Շուշիում իտալացիներ կան ապրող), «Հայի տուն է. խնդրում եմ չմտնել (ձեռ չտալ)», «Այստեղ ապրում են (ապրող կայ)»:

Յաճախ սոյն գրութիւնները «վաւերացւում» էին կամ հեղինակի անուամբ (Տիգրանի խումբ, Սասունի խումբ) եւ կամ հրագէնի համարանիշների վկայակոչմամբ որպէս իւրայատուկ ստորագրութիւն:

Քանի որ ամբողջ քաղաքը տարիներ շարունակ խայտում էր նման իւրացման բանաձեւերով, կատակասէրները դա հասցրել էին զաւեշտի. անպէտք մի ատօ-տնակի վրայ գրել էին. «Զբաղուած է. Գորբաչով»: Հասկանալի է, որ այս «պահպանիչ» գրութիւնները, որ սկսեցին թողնել զինուորները, իսկ յետոյ շարունակեցին առաջին ալիքի վերաբնակները, մի քանի ամիս անց այլեւս հաշուի չէին առնւում: Բայց սկզբում վերաբնակիչներից ոմանց այդ գրութիւնները հեռու էին պահում «զբաղեցուած» տներից, եւ նոյնիսկ դժուարութիւններ էին յարուցում տուն փնտռելիս, «վաւերագիր» էին դառնում տներին երկու յաւակնողների միջեւ վէճերում: Առաջին վերաբնակիչների մի մասն, այնուամենայնիւ, կարողացաւ հիմք դառնալ Շուշիի բնակչութեան հետագայ արագ կազմաւորման համար:

1993 թ. երկրորդ կէսից սկսած եւ 1994 թ. ընթացքում Շուշիի բնակչութիւնն աստիճանաբար սկսեց կայունանալ: Կազմաւորուեց քաղաքում մշտական բնակութիւն հաստատածների միջուկը, միաժամանակ շարունակուեց մինչ այդ դրսեւորուած հոսունութիւնը: Ընդհանուր առմամբ, 1993-1996 թթ. ընթացքում Շուշիի բնակչութիւնն աստիճանաբար աճում էր՝ հիմնականում ներգաղթի հաշուին:

1993 թ. գարնանը բնակչութեան ձեւաւորումը նոր փուլ մտաւ, որին բնորոշ մնացին առաջին տարուայ ներհոսքի եւ արտահոսքի միտումները: Յաջորդ չորս տարիներին ներհոսքը զգալիօրէն գերազանցում էր բնակչութեան արտահոսքին:

Բնակչութեան քանակի ամենամեծ ցատկն, ըստ երեւոյթին

կատարուեց 1993 թ. միջնամասում, աւելի ճիշտ՝ գարնան սկզբից մինչեւ աշնան սկիզբը: Այս ժամանակահատուածում դեռեւս նոր էր սկսւում ազատագրուած գիւղերի բնակիչների, հիմնականում մարտակերտցիների արտահոսքը Շուշիից: Ընդ որում, մարտակերտցիները դուրս էին գալիս դանդաղորէն, նախապատրաստուելով վերջնական վերադարձի, եւ արտահոսքը ձգուեց մի քանի տարի:

Քաղաքի բնակչութեան աւելացումը վկայող ամենահաւաստի տուեալը կրկին դպրոցներում աշակերտների քանակութիւնն է: 1992-1993 թթ. ուսումնական տարուայ վերջում քաղաքի դպրոցներում կար արդէն 220 աշակերտ, իսկ յաջորդ ուսումնական տարուայ Սեպտեմբերին՝ 378: Այս ցուցանիշը ներկայացնում է ոչ միայն նոր ընտանիքների հոսքը քաղաք, այլեւ ընտանիքների վերամիաւորումը՝ ձմրանը Հայաստանում ապաստանած անդամների հետ: Այսինքն՝ դպրոցների աշակերտների թուի աճը եղել է աւելին, քան բնակչութեան ընդհանուր թուի աճը: Այսուհանդերձ, բնակչութեան աւելացումը բաւական մեծ էր, եւ կարելի է ասել, որ 1993 թ. գարնանը Շուշիի բնակչութիւնը վերջապէս կայունացաւ:

Հետագայ տարիներին նոյնպէս Շուշի քաղաքի բնակչութեան ձեւաւորման գործընթացները փոփոխուում էին բաւականին արագ: Չնայած դրան, կարելի է փաստել, որ այսօր Շուշին ունի համեմատաբար կայուն բնակչութիւն, որը կազմում են հետեւեալ հիմնական ենթաէթնիկ խմբերը՝ ա) նախկին շուշեցիներ, բ) Ստեփանակերտից տեղափոխուած ընտանիքներ, որոնց մէջ բաւական մեծ է քաղաքում բնակութիւն հաստատած փախստականների տեսակարար կշիռը, գ) Լ.Ղ.Հ. գիւղական բնակավայրերից տեղափոխուածներ, դ) Հայաստանից տեղափոխուածներ:

Բնական է, որ բնակչութեան այս հիմնական ենթաէթնիկ խմբերն ունեն քաղաքում յարմարուելու հետ կապուած տարբեր խնդիրներ: Կարելի է ասել, որ առաւել շահեկան վիճակում են յայտնուել նախկին շուշեցիները, որոնք հանդէս են գալիս որպէս «քաղաքի տէրեր» եւ աւելի արագ են յարմարուում ստեղծուած իրավիճակին ու կենսապայմաններին: Քաղաքին աւելի արագ են յարմարուում նաեւ Լ.Ղ.Հ. այլ վայրերից տեղափոխուածները, որոնց համար կարեւոր է բնակչութեան նախկին վայրերի հետ համեմա-

տաբար աշխոյժ շփումների առկայությունը, ինչպէս նաեւ ազգականների կողմից ուղարկուող օգնությունը: Հաղորդակցութեան հնարաւորութիւնների տեսանկիւնից առաւել անբարենպաստ է Հայաստանից տեղափոխուած ընտանիքների վիճակը, որոնք ունեն Հայաստանում մնացած ազգականների հետ շփումների բարդութիւններ:

Չնայած առկայ բարդութիւններին, Շուշին այսօր կայացել է որպէս բնակավայր եւ նրա բնակչութիւնը յաղթահարում է հիմնականում ողջ հանրապետութեանը բնորոշ դժուարութիւններ՝ ընկերային-տնտեսական ծանր կացութիւն, աշխատատեղերի պակաս եւ այլն: Միաժամանակ, հարկաւոր է նկատի ունենալ այն, որ քաղաքում առկայ ենթակէշնիկ խմբերում դրսեւորուող առանձնայատկութիւնները կը պահպանուեն նաեւ առաջիկայում՝ պայմանաւորելով քաղաքի բնակչութեան կենսապահովման համալիրի կայացման գործընթացները:

Յաջորդ քաղաքը, որտեղ հաստատուել է համեմատաբար մեծաթիւ բնակչութիւն, Բերձորն է: Այստեղ, ի տարբերութիւն Շուշիի, արդէն մեծամասնութիւն են կազմում Հայաստանից տեղափոխուած ընտանիքները: Տեղափոխուած են նախկինում քաղաքաբնակ եւ գիւղաբնակ ընտանիքներ: Քաղաքաբնակների մէջ բարձր է Երեւանից ու արդիւնաբերական խոշոր կենտրոններից՝ Հրազդան, Արովան, Չարենցաւան, տեղափոխուած ընտանիքների տեսակարար կշիռը: Պատճառն այս դէպքում հիմնականում ընկերային-տնտեսական ծանր պայմաններն են, արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների անգործութիւնն ու զանգուածային գործազրկութիւնը: Աղէտի գոտուց, մասնաւորապէս Գիւմրի քաղաքից տեղափոխուելու պարագայում էական է բնակարանի բացակայությունը:

Գիւղերից տեղափոխուելու դէպքում նոյնպէս առկայ է պատճառների մի ամբողջ շարք: Դրանցից ամենակարեւորը սակաւահողութիւնն է: Ոչ երկրորդական դեր են խաղում նաեւ յատկացուող օգնութիւնների, արտօնութիւնների մասին խօսակցութիւնները, որոնք տեղափոխութեան լրացուցիչ ազդակներ են: Որպէս գիւղական բնակավայրերից Բերձոր ու Քաշաթաղի գիւղեր տեղափոխուելու եւս մէկ պատճառ հանդէս է գալիս բնակարանի բացակայությունը. տեղափոխուած են երիտասարդ ընտանիքները,

որոնք չունեն բնակարան կառուցելու հնարաւորութիւն:

Գրառուած նիւթերը բերում են այն եզրայանգմանը, որ այս դէպքում սովորաբար գործում է «տունը մնում է կրտսեր որդուն» սկզբունքը, ըստ այդմ տեղափոխում են աւագ որդիների ընտանիքները:

Ուշագրաւ առանձնայատկութիւններ են դրսեւորւում նաեւ բնակավայրի ընտրութեան հետ կապուած: Գործում են մի քանի սկզբունքներ: Դրանցից առաջինը պատահական ընտրութեան սկզբունքն է: Այն աւելի շատ կիրառւում է միայնակ տեղափոխուող ընտանիքների դէպքում: Ընտանիքի գլխաւորը սովորաբար մինչեւ տեղափոխուելը լինում է շրջանում, վարչակազմի ներկայացուցիչներից մէկի օգնութեամբ ծանօթանում բնակավայրերին եւ ընտրում այն գիւղը կամ քաղաքը, որտեղ կը ցանկանար տեղափոխուել: Բնակավայրի եւ բնակարանի ընտրութիւնից յետոյ տեղափոխում է ընտանիքը, ընդ որում, ընտրութեան եւ տեղափոխուելու միջեւ ընկած ժամանակը կարող է բաւական երկար լինել՝ կապուած բնակարանի վերանորոգման խնդիրների հետ: Գործում է տեղափոխուելու եւս մէկ սկզբունք, որը կապւում է արդէն մեծ թուով ընտանիքների հետ: Այս դէպքում սովորաբար գործուղւում են «հետախոյզներ», որոնք նախօրօք լինում են շրջանում եւ ընտրութիւն կատարում:

Ըստ վերը նշուած սկզբունքների, կարելի է առանձնացնել բնակութեան երկու տարբերակ կամ եղանակ՝ համահաւաք եւ խառը: Առաջին դէպքում նոյն գիւղում տեղաւորւում են մէկ վայրից տեղափոխուած ընտանիքները կամ դրանք մեծամասնութիւն են կազմում, երկրորդ դէպքում նոյն բնակավայրում տեղաւորւում են տարբեր վայրերից տեղափոխուած ընտանիքներ: Գիւղերի ներսում աստիճանաբար ձեւաւորւում են հարեւանային սերտ շփումների օջախներ՝ հիմնականում ազգակցական կամ տարածքային սկզբունքով, ինչը բնականաբար նպաստում է նորաստեղծ համայնքների կայացմանը:

Ինչպէս երեւում է շարադրանքից, վերաբնակեցման գործընթացը բաւական բարդ ու բազմամակարդակ իրողութիւն է, ուստի դրա հետազօտութիւնը պահանջում է հաշուի նստել ե՛ւ քաղաքական ու տնտեսական, ե՛ւ հասարակական ու մշակութային գործօնների հետ: Մի դէպքում առաջնային կարող են լինել հայրենա-

սիրական մղումները. մէկ այլ դէպքում դրանք կարող են զուգակցուել բնակութեան նախկին վայրում առկայ ծանր ընկերային-տնտեսական կացութիւնը տեղափոխուելու միջոցով յաղթահարելու եւ ընտանիքի համար գոյութեան տանելի պայմաններ ապահովելու ցանկութեան հետ. երրորդ դէպքում կարող են առաջնային լինել միայն տնտեսական գործօնները:

Բնական է, որ մէկ յօդուածի շրջանակներում հնարաւոր չէ ներկայացնել վերաբնակեցման գործընթացների ողջ բազմազանութիւնն ու դրանց առանձնայատկութիւնները գիւղական եւ քաղաքային բնակավայրերում: Պատկերի ամբողջացման համար անհրաժեշտ են համալիր հետազոտութիւններ, ազգագրական դիտարկումներ, որոնք հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն ներկայացնելու հայոց նորագոյն պատմութեան կարեւորագոյն իրողութիւններից մէկը:

### ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

\* Հեղինակներն իրենց երախտագիտութիւնն են յայտնում «Ռադիօ» պետական ձեռնարկութեան տնօրէն պարոն Միքայէլ Յակոբեանին, որի ֆինանսական օժանդակութեամբ յաջողուեց 1996 թ. դաշտային հետազոտութիւններ սկսել Լ.Ղ.Յ.ում:

<sup>1</sup> Այդ տարուայ վերջում քաղաքում 1500ից աւելի բնակչութեան մասին խօսակցութիւնները հիմնուած էին ալիւրի կտրօններ ստացողների ցուցակների տուեալների վրայ: Բայց այս աղբիւրն անվստահելի է, քանի որ այդ ցուցակներում ընդգրկուած ընտանիքներից շատերը միայն մէկ ներկայացուցիչ ունէին Շուշիում, իսկ իրենք բնակուում էին Ստեփանակերտում կամ Զայաստանում, իսկ ոմանք էլ ներկայանում էին միայն ալիւրը ստանալու օրերին: Դաշտային ազգագրական նիւթեր (այսու՝ Դ.Ա.Ն.), Շուշի, 1992-1994:

<sup>2</sup> Դ.Ա.Ն., Շուշի, 2000:

<sup>3</sup> Դ.Ա.Ն., Շուշի, 1992-1994:

<sup>4</sup> Դ.Ա.Ն., Շուշի, 1992-1994:

<sup>5</sup> Դ.Ա.Ն., Շուշի, 2000: